

Klavdija Kustec

Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči

Avtorica v članku podaja nekaj rezultatov raziskave, ki jo je izvedla o uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči v Sloveniji. Izrazno-ustvarjalni medij je termin, ki obsega risanje, slikanje, ples, gib, lutke, gledališče, knjige, fotografijo, video ipd. in poskuša odgovoriti na vprašanje, kako ustvarjalno uporabiti te medije pri zagotavljanju podpore in pomoči. Rezultati kvalitativne raziskave so pokazali, da strokovne delavke s področja podpore in pomoči pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne pristope v povprečju od pet do deset let in pri tem opažajo veliko pozitivnih vidikov, ki jih ima uporaba teh medijev pri delu s sogovorniki. Opažajo pa tudi določene dejavnike tveganj dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Strokovne delavke uporabljajo pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji predvsem metodo dela s skupino, takoj za njo pa metodo dela s posameznikom. Pri tem bi bilo potrebno dodatno strokovno izpopolnjevanje socialnih delavk in delavcev v sorodnih poklicih pomoči pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev.

Ključne besede: ustvarjalnost, umetnost, terapija, podpora, uporabniki, tveganje.

Klavdija Kustec je asistentka s področja osebnega svetovanja in skupinskega dela na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Njeno ožje področje razvojno-raziskovalnega in praktičnega zanimanja je usmerjeno v delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu oz. pri zagotavljanju psihosocialne podpore in pomoči. Kontakt: klavdija.kustec@fsd.uni-lj.si.

Use of expressive and creative media in social work and related helping professions

The article presents some results of the study on the use of expressive and creative media in social work and the related helping professions in Slovenia. The term expressive and creative medium comprises drawing, painting, movement-dance, puppetry, theatre-drama, creative writing and reading, photography, video art and similar, and tries to answer the question of how to use these media creatively, when offering support and help. According to the results of the qualitative study, expert workers in the field of support and help have, on average, applied expressive and creative approaches for between five to ten years. They report noticing many positive aspects of the use of these media in their work with participants. However, they also observe certain risk factors in this kind of work. The method of work that the expert workers use in their work with expressive and creative media is group work, followed by work with individuals. The study showed that additional expert training of social workers in the related helping professions would be needed when using expressive and creative media in social work.

Keywords: creativity, art, therapy, support, users, risk.

Klavdija Kustec is an Assistant Lecturer in personal counselling and group work at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Her specific research-development and practical areas of work focus on work with expressive/creative media in social work and in giving psychosocial help and support. Contact: klavdija.kustec@fsd.uni-lj.si.

Uvod

Ljudje smo ustvarjalna bitja, ki si pri reševanju svojih stisk in težav pomagamo tudi s pisanjem dnevnikov, fotografiranjem, tekom, plesom, risanjem, petjem, meditacijo ipd. Izrazno-ustvarjalni mediji, med katere uvrščam gib/ples, zvok/glasbo, gledališče/dramo, likovnost, fotografijo, video, kreativno pisanje in branje, nam omogočajo boljše spoznavati sogovornikov osebni jezik, tako verbalni kot neverbalni, oziroma njegovo doživljanje pomenov. S pomočjo izrazno-ustvarjalnih medijev raziskujemo ne le uporabnikove vire moči, ki si jih prizadevamo okrepiti in aktivirati, ampak tudi raziskujemo njegove dosežke in neučinkovite vzorce reševanja problema, da bi lažje soustvarili uspešne strategije za kakovostnejše življenje (Šugman Bohinc, 2000).

Kajti kot trdi M. Vogelnik (2003, str. 5):

Umetnostno izražanje lahko človeku pomaga, da opredmeti in pozunanji svoja čustva in probleme ter se loči od njih; da jih izrazi v živih in skladnih oblikah, mogoče mimo samocenzure, in da preide do novih uvidov in odkritij o sebi in o svojem življenju.

Poznavanje in uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev oz. umetnostne terapije se v Sloveniji vse bolj uveljavlja. Na začetku devetdesetih let 20. stoletja se je namreč nekaj predavateljev in praktikov iz Slovenije izobraževalo na področju umetnostne terapije na Nizozemskem. Leta 1998 se je uradno začel podiplomski specialistični študij »Pomoč z umetnostjo« na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani. Istega leta sta Simona Tancig in Mojca Vogelnik raziskovali poznavanje in uporabo umetnostne terapije v Sloveniji. Izhajali sta iz predpostavke, da je za uvajanje in poznejše uveljavljanje novega področja pomembno ugotoviti obstoječe stanje. Tako je nastala raziskava z naslovom *Analiza stanja in potreb pomoči z umetnostjo na področju zdravstva, socialnega varstva in šolstva v Slovenji*. V anketi so bili vključeni strokovnjaki institucij s področja zdravstva, šolstva in socialnega varstva. Rezultati so takrat pokazali, da se je umetnostna terapija v slovenskem prostoru šele začela uveljavljati. Najbolj pristope izrazno-ustvarjalnih medijev v svoje delo vnašajo specialne pedagoginje in delovne terapevtke, veliko manj pa socialne delavke (Tancig in Vogelnik 1998).

V zadnjih desetih letih pa se v Sloveniji zanimanje za izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji povečuje. Izobraževanje je bilo naprej možno na podiplomskem specialističnem študiju Pomoč z umetnostjo na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani, zdaj pa je možno na magistrskem študiju pomoči z umetnostjo – umetnostne terapije na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani in na dodiplomskem študiju Fakultete za socialno delo Univerze v Ljubljani, in sicer v okviru predmeta Psihosocialna pomoč z umetnostjo oziroma Skupinsko delo z izrazno ustvarjalnimi sredstvi.

Da bi preučila, kaj je že bilo objavljeno v Sloveniji o empiričnem raziskovanju podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji, sem uporabila slovenski kooperativni spletni bibliografski sistem in servis (COBISS)¹. Ugotovila sem, da obstaja več kot 50 enot, predvsem specialističnih del, ki se ukvarjajo s pomočjo z umetnostjo pri različnih populacijah (npr. Slunjski, 2005; Bucik, 2008; Porenta-Lisica, 2008; Fifolt, 2009; Caf, 2010; Lukman, 2010), in več kot 30 enot, predvsem diplomskih del, ki se izključno navezujejo na socialno delo (npr. Rozman in Šolar 2000; Milač in Arh 2000; Pavletič 2002; Osredkar 2003; Leskovšek in Ozimek 2006; Šebez 2006; Rataj 2007; Gradišnik 2010). Tako sklepam, da je bilo o podpori in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji že precej raziskanega in zapisanega. Predvsem profesorja na Fakulteti za socialno delo, Lea Šugman Bohinc (1994) in Milko Poštrak (1994, 1996), sta pokazala raziskovalno zanimanje za to področje socialnega dela, prav tako sta se ukvarjala oziroma se še ukvarjata z integracijo konceptov in metod uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev s temeljnimi koncepti in metodami sodobnega socialnega dela.

¹ COBISS: <https://plus.si.cobiss.net>, dostop 12. 12. 2016.

Teoretska izhodišča pri obravnavanju izrazno-ustvarjalnih medijev

O specifičnih pristopih, metodah in tehnikah uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev je pisalo veliko avtorjev (West, 1984; Liebmann, 1986; Landy, 1986; Jennings, 1996; Levy, 1988; Petzold, 1990; Payne, 1990, 1992; Case in Dalley, 1992; Warren, 1993; Bunt, 1994; Šugman Bohinc, 1994; Vogelnik, 1996, 2003; Fausek, 1997; Kroflič, 1999; Chapman in Appleton, 1999, Carlton Bratton in Ray, 1999; Ginott, 1999; Schubach De Domenico, 1999; Andersen-Waren in Grainger, 2000; Gerard Kaduson in Schaefer, 2000; Možina, 2004; Reitz, Rosky, Schmidts in Urspruch, 2005; Kariž, 2006; Kustec, 2007; Geldard in Geldard, 2008; Slunjski, 2008; Toseland in Rivas, 2009; Rubin, 2010).

Ugotavljajo, da so značilnosti in vplivi dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji: sprostitve, ugodje, igra, veselje; zmanjševanje stresa; priložnosti za socializacijo ter rast in razvoj; razvijanje ustvarjalnega mišljenja; integriranost posameznika v odnosih, pripadnost skupini; večanje občutka osebne kompetentnosti, samopotrjevanje; lažje delo z domišljijo, z nezavednim; lažje razumevanje težko razumljivih snovi; morda edini razpoložljivi ali najprimernejši jezik za začetek komunikacije; vsak se lahko pridruži – pomemben je proces, ne pa končni rezultat dejavnosti; obstojnost rezultatov omogoča njihovo poznejše raziskovanje ...

V socialnem delu si prizadevamo v strokovno-uporabniški sistem vključiti čim več pomembnih udeležencev (Flaker, 2012; Čačinovič Vogrinčič, 2002, 2006; Čačinovič Vogrinčič, Kopal, Mešl in Možina, 2008; Toseland in Rivas, 2009). Iz zgodovinskega razvoja uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev v poklicih podpore in pomoči je opazno, da je prevladujoča metoda delo s skupino (Liebmann, 1986; Landy, 1986; Payne, 1990, 1992; Case in Dalley, 1992; Bunt, 1994; Vogelnik, 1996; Kroflič, 1999; Andersen-Waren in Grainger, 2000; Gerard Kaduson in Schaefer, 2000; Malchiodi, 2007; Kariž, 2006; Geldard in Geldard, 2008; Toseland in Rivas, 2009; Rubin, 2010). Hkrati pa primerjalne analize uspešnosti individualnih in skupinskih pristopov pomoči govorijo v prid skupinskim oblikam pomoči (Fausek, 1997; Chapman in Appleton, 1999; Ginott, 1999; Schubach De Domenico, 1999; Slunjski, 2008; Toseland in Rivas, 2009; Rubin, 2010).

Glede na to, da večina avtorjev, ki sem jih navedla, navaja predvsem pozitivne vplive dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji, sem se začela spraševati tudi o omejitvah in dejavnikih tveganja, da bi tako oblikovala celostni pogled na zagotavljanje podpore in pomoči z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev. Čeprav sem pregledala veliko relevantne strokovne literature, nisem zasledila podatkov o raziskavah, ki bi se načrtno ukvarjale z omejitvami in dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi dejavnostmi. Malchiodi (2007, str. 12–13) navaja, da tak način dela ne koristi vsem uporabnikom, da z uporabo izrazno-ustvarjalnih dejavnostih lahko vzbudimo pri uporabnikih odpor, da so strokovnjaki, ki nimajo opravljenega predhodnega usposabljanja za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji, nagnjeni k temu, da interpretirajo to, kar izraža in ustvarja uporabnik, namesto njega. V nadaljevanju omeni, da je en dejavnik tveganja ta, da izvajalec začne uporabljati izrazno-ustvarjalne medije preveč

mehanično, tehnično in rutinsko, namesto da bi izhajal iz tega, kaj oz. kateri izrazno-ustvarjalni medij bi bil najprimernejši za uporabnika glede na njegovo zgodovino, trenutni problem in potenciale ter cilje.

Zato se bom v članku oprla tudi na strokovna in znanstvena dela, ki obravnavajo prednosti in slabosti skupinskega dela (Liebmann, 1986; Landy, 1986; Payne, 1990, 1992; Case in Dalley, 1992; Bunt, 1994; Kroflič, 1999; Andersen-Waren in Grainger, 2000; Gerard Kaduson in Schaefer; 2000, Malchiodi, 2007; Kariž, 2006; Geldard in Geldard, 2008; Toseland in Rivas, 2009; Rubin, 2010), in na izjave strokovnjakov, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.

Sama sem namreč ob svojem strokovnem delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji začela spoznavati, da je eden izmed dejavnikov tveganja v socialnem delu lahko ta, da na posamezni material gledamo preveč iz diagnostične perspektive, pri tem pa pozabimo na sogovornika kot enkratno osebo in na konkreten proces. Ob tem pa ne morem spregledati opozorila Chapmana in Appletona (1999), da ima lahko napačno razumevanje materiala posledice, ki se kažejo kot povečana dezorganizacija in razdrobljenost uporabnikovega doživljanja in čustvovanja.

Ne moremo vnaprej z gotovostjo predvideti, kakšne odzive bodo posamezni materiali oz. mediji sprožili pri sogovorniku. Zato je toliko pomembneje, da že na začetku dela določimo varovala in vedno znova vzpostavljamo okoliščine za odnosno stabilnost. K temu lahko pripomore dosledna uporaba koncepta delovnega odnosa soustvarjanja (Čačinovič Vogrinčič, 2002), krožnega sodelovalnega modela načrtovanja, izvajanja in evalviranja izrazno-ustvarjalne dejavnosti (Šugman Bohinc, 1994).

Za lažje razumevanje o uporabi dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji jih nekaj predstavljam.

Izrazno-ustvarjalni mediji

Gib/ples

Po zaslugi gibanja in plesa postaja človekov notranji svet otipljiv in viden. Ples in gib sta naravna načina neverbalne komunikacije. Pogosto lahko s plesom izrazimo misli in čustva, za katere ne najdemo besed. To je kanal za sproščanje neizraženih idej in čustev. Ples skriva nešteto skritih in še neizrabljenih sil. Njegov zaklad je prav v nešteto možnostih, ki nam jih omogoča. Lahko nam je v zabavo, lahko ga uporabimo za umetnostno ustvarjanje, lahko nam je oblika preživljanja prostega časa ali vir preživljanja. Ena od možnosti je uporaba plesa pri delu z ljudmi.

Cilji, ki jih lahko dosežemo z gibom oziroma plesom (Payne, 1992, str. 15–23):

- pokazati pozitivne odlike posameznikovega telesa in gibanja (možnosti spreminjanja, nadzor gibanja);
- identifikacija delov telesa, izkušnja s premikanjem lastnega telesa na zelo različne načine;
- s pomočjo ritma »dobiti občutek reda in organiziranosti v zmedeno kaotičnem svetu«;

- spodbujati fizično koordinacijo in sodelovanje z drugimi;
- simulirati različne vzorce in kvalitete giba pri tistih, ki se upirajo spontanemu gibanju (ritem valčka npr. stimulira gibanje celotnega telesa, tirolski ritem spodbuja sproščanje agresije in napetosti);
- omogočiti drugačen način komunikacije (še posebej pomembno za tiste, ki ne morejo govoriti, »to pa še ne pomeni, da nimajo nič za povedati«),
- omogočiti izražanje čustev z gibanjem.

Zvok/glasba

Glasba je ena izmed najstarejših človekovih dejavnosti. Ne omogoča le ume-tniškega doživljanja in ni namenjena zgolj poslušanju ali ustvarjanju glasbe. Njene širine in možnosti segajo tudi na druga področja človekovega doživljanja in delovanja.

Leslie Bunt (1994) meni, da poskušamo s pomočjo glasbe najti vez z drugim človekom. Vogelnik (1994) pa trdi, da glasba pomaga pri samouresničenju, spodbuja razvojno rast, pospešuje in izboljšuje učenje, lajša in zmanjšuje stres, sprošča, pomaga obvladovati bolečine, pomaga pri porodu, primerna je za spremljanje telesnih vaj (giba), za obravnavanje glasbenih problemov in supervizijo študentov in strokovnjakov. Z glasbo lahko pritegnemo osebo glede na njene specifične potrebe v različne glasbene izkušnje, kot so: improvizacija, poustvarjanje, skladanje, poslušanje glasbe. Vsaka od teh izkušenj pa lahko vsebuje tudi govorjenje, risanje, izražanje z gibom ali plesom, igranje, pesnikovanje, pripovedovanje zgodb in dramsko izražanje. Glasba se tako srečuje in povezuje z drugimi izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Gledališče/drama

Gledališče spodbuja prevzemanje različnih vlog in razvema domišljijo posameznikov. Posamezniki si začnejo predstavljati, kako je biti nekdo drug. Torej po zaslugi dramatičnega procesa, igranja različnih vlog, vključevanja čustev in domišljije v to igro izboljšujemo sposobnost za menjavanje vlog, razvijamo boljšo zmožnost komunikacije in se učimo sprejemljive interakcije z družbo, v kateri živimo (Landy, 1993).

Različne gledališke tehnike – pantomima, maske, lutke, improvizacija, ritual, pripovedovanje zgodb, življenjski scenarij, igranje vlog – posamezniku omogočajo, da se oddalji od problemov, v katere je preveč vpet, da bi jih jasno razločil. Ko posameznik prepozna vzorce vedenja in čustvovanja ter načela, po katerih oblikuje medsebojne odnose, jih lahko začne tudi zavestno uporabljati in preoblikovati.

Likovnost

Likovnost je ustvarjalno delo z likovnimi materiali: svinčnikom in papirjem, črnilom, barvami, kredo, ogljem, kolažnim papirjem, lesom, kovino, glino, ipd. – z vsem, s čimer se lahko ploskovno ali plastično izražamo. Možnosti

likovnega izražanja je nešteto: s pikami in črtami, barvami, oblikami, ritmičnimi sestavljanjami, ploskvami, prostorskimi liki in figurami, z materiali, ki spodbujajo likovno oblikovanje, z usklajenim gibanjem po prostoru. (Vogelnic, 2003, str. 5)

Risanje, slikanje in modeliranje lahko zavestno uporabimo kot mostove med človekovim notranjim in zunanjim svetom, kot sredstvo za doseganje sprememb v različnih smereh. (Mees-Christeller, 1992, str. 9)

Iz tega izhaja, da vsak posameznik zase na novo izumi svoj jezik. Likovno govorico formulira v skladu s svojim osebnim in notranjim videnjem ter željami in potrebami.

Fotografija

Fotografija je medij, ki nam omogoča, da je v modernem svetu podob in neštehtih izzivov stvarnost mogoče videti drugače, s pomočjo svojega temperamenta oziroma, kot je zapisala Susan Sontag (2003, str. 53): »Zbirati fotografije pomeni zbirati, sprevrčati jih v miselni predmet. V fotografiji je ujeto doživetje in glavni vir vedenja o preteklosti, dokazno gradivo nekega časa in prostora.«

Sam pomen fotografij ni toliko v njihovih vizualnih učinkih kot v tem, kaj ti detajli zbudijo v gledalcu (v mislih, srcu). Ko ljudje gledajo fotografijo, spontano ustvarijo pomen, ki po njihovem mnenju izhaja iz fotografije. Pomen je odvisen od tega, kdo gleda fotografijo, in tako lahko veliko odkrije o samem sebi, če si le postavi prava vprašanja. Vsaka fotografija je nekakšen avtoportret. Vizualna vsebina metaforično prikazuje, kaj je bilo za fotografa (v tem primeru uporabnika) dovolj pomembno, da je to ovekovečil. Veliko o fotografu pove to, kakšen motiv je izbral, kdaj je fotografiral, kje, zakaj, kdo je na fotografiji ... To so vidiki, ki so bili fotografu zaradi določenega razloga pomembni. Vsi ti vizualni podatki dajo veliko pomembnih informacij o tem, kaj se jih je dotaknilo. V njih vidimo, kako fotograf dojema in ocenjuje življenje okoli sebe.

Uporabljena metodologija

Oprelitev raziskovalnega problema in ciljev raziskave

V članku želim raziskati stanje in potrebe na področju dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči. Pri tem se opiram na eno izmed temeljnih izhodišč sodobnega socialnega dela, namreč, da je predmet socialnega dela reševanje kompleksnih socialnih problemov ljudi skupaj z njimi kot s strokovnjaki z osebnimi izkušnjami (Madsen, 2007). Trdim, da k takemu participacijskemu socialnemu delu lahko pomembno pripomore tudi delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Tako je eden izmed ciljev raziskati, kateri so pozitivni vidiki uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev in katere metode dela prevladujejo na področju podpore in pomoči z izrazno-ustvarjalnimi mediji.

Prav tako je cilj raziskati, s katerimi morebitnimi dejavniki tveganja se pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji srečujejo strokovnjaki in katere načine uporabljajo, da bi se jim izognili.

Vrsta raziskave

Raziskava je kvalitativna in poizvedovalna.

Kvalitativna raziskava je raziskava, pri kateri sestavljajo osnovno izkustveno gradivo, zbrano v raziskovalnem procesu, besedni opisi ali pripovedi, v katerih je to gradivo obdelano in analizirano na besedni način brez uporabe merskih postopkov, ki dajejo števila, in operacije na številih. (Mesec, 1997, str. 11)

Osnovno izkustveno gradivo so bili besedni opisi in te sem analizirala tako, da sem ohranila njihovo besedno naravo, ne da bi jih poskušala reducirati na kvantitativne podatke (Mesec 1998). Pri raziskovanju sem uporabila interpretativen in hermenevitičen pristop, po katerem se vednost raziskovalca z nenehno interpretacijo gradiva postopno širi in nadgrajuje.

Postopka indukcije in dedukcije si neposredno sledita in se izmenjujeta v kratkih zaporedjih, analiza je torej sekvenčna (Strauss in Corbin 1990). Kvalitativna analiza je tehnično sestavljena iz različnih postopkov oblikovanja pojmov, klasifikacij, taksonomij in tipologij in povezovanja pojmov, vse pa je mogoče prikazati v različnih preglednicah in diagramih. Sledila sem korakom kvalitativne analize, kot jih navaja Mesec (1998):

- urejanje gradiva,
- določitev enot kodiranja,
- odprto kodiranje (reduktivno ali eksplikativno abstrahiranje pojmov iz empiričnih opisov, združevanje sorodnih pojmov v kategorije),
- izbor in definiranje relevantnih pojmov in kategorij, odnosno oziroma osno kodiranje (povezava kategorij v paradigmatični model odnosov),
- oblikovanje končne teoretske formulacije.

Zastavila sem si ta raziskovalna vprašanja:

- katere metode evalvacije uporabljajo strokovnjaki, ko uporabljajo izrazno ustvarjalne medije, in kateri so pozitivni vidiki uporabe teh medijev na področju podpore in pomoči;
- katera metoda dela prevladuje pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji na področju podpore in pomoči: metoda dela s skupino, s posameznikom ali s skupnostjo;
- ali se strokovnjaki z izrazno-ustvarjalnimi mediji srečujejo tudi z omejitvami in določenimi (morebitnimi) dejavniki tveganja glede uporabe teh pristopov, in če se, kateri so ti dejavniki;
- katere strategije uporabljajo strokovnjaki z izrazno-ustvarjalnimi mediji, da bi omilili vpliv morebitnih dejavnikov tveganja oziroma se jim povsem izognili.

Merski instrument in viri podatkov

Metoda raziskovanja je deskriptivna, saj je šlo za besedne opise s pomočjo delno strukturiranega intervjuja, merski instrument pa je polstrukturiran vprašalnik oziroma vprašalnik za delno strukturiran intervju, pri katerem sem dobila besedne opise in ne številčnih podatkov. Za vsako intervjuvanko oziroma izvajalko dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji sem imela vnaprej pripravljena ista vprašanja, a sem jih med posameznim intervjujem prilagajala glede na smer in

temo pogovora ter postavljala podrobnejša vprašanja. Odgovore na vprašanja v intervjuju sem uporabila kot vire podatkov za analizo.

Populacija in vzorčenje

Populacija so bile socialne delavke, socialne pedagoginje, delovne terapevtke, psihoterapevtke, psihologinje in umetnostne terapevtke, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.

Vzorec sestavljajo dve socialni delavki, dve delovni terapevtki, dve psihoterapevtki, dve socialni pedagoginji, psihologinja in umetnostna terapevtka. Vse pri svojem svetovalnem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije vsaj pet let.

Vzorec je neslučajnosten, saj vsaka enota populacije ni imela enake možnosti, da pride v vzorec. Šlo je za namenski vzorec, saj sem preučila le nekaj enot, ki so značilne predstavnice določene populacije. Pri tem je bilo merilo to, da strokovne delavke pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije.

Zbiranje podatkov

Podatke sem zbrala v desetih intervjujih. Pri zbiranju podatkov sem izhajala iz poznanstev, hkrati pa me je ena intervjuvanka pripeljala do druge intervjuvanke. Imela sem težave najti psihologinje, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije. Za čas in izvedbo intervjuja sem se z vsemi intervjuvankami dogovorila po telefonu. Intervjuje sem izvedla osebno z neposrednim spraševanjem, pri respondentkah v službi, doma ali zunaj na prostem. Intervjuji so trajali 20–40 minut, vse pa sem s predhodnim dovoljenjem posnela s pomočjo diktafona. Potekali so brez zapletov, v mirnem okolju in nemoteno, ker so si vse intervjuvanke za čas intervjuja zagotovile miren prostor. Osem intervjujev je potekalo v Ljubljani, eden v Rogaški Slatini in eden v Višnji gori. Po izvedenem intervjuju sem zvočni zapis pogovora dobesedno prepisala.

Obdelava in analiza podatkov

Za obdelavo in analizo podatkov sem uporabila metodo kvalitativne analize. Najprej sem zvočne posnetke zbranih intervjujev zapisala na računalnik v Wordov program. Intervjuje sem pretipkala dobesedno, kot je potekal pogovor. Zapise sem prepisala v pogovornem jeziku, da bi ohranila avtentičnost odgovorov. Po končanem zapisu sem vsak intervju znova prebrala in ga slovnično uredila. Pri tem sem kar najmanj posegala v intervjuje, da ne bi spremenila pomena besed sogovornic. Intervjuje sem ohranila v dobesedni obliki. Med zapisovanjem sem intervjuje večkrat prebrala in v njih podčrtala izjave, ki so bile relevantne za mojo raziskavo. Izbrala sem stavke, odstavke in zaključene celote in jih nato uporabila za enote kodiranja. Relevantnim izjavam sem pripisala oznake socialna delavka (SD1, SD2), psihoterapevtka (PT1, PT2), delovna terapevtka (DT1, DT2), socialna pedagoginja (SP1, SP2), psihologinja (P1) in umetnostna terapevtka (UT1), glede na to, katera intervjuvanka je povedala določeno izjavo. Tako pridobljene

relevantne izjave oziroma enote kodiranja sem nato razvrstila po skupinah glede na raziskovalna vprašanja, na podlagi katerih sem oblikovala kategorije. Relevantne izjave sem vnesla v tabele glede na kategorijo, ki ji besedilo pripada. Sledilo je odprto kodiranje. Enotam kodiranja sem v tabeli pripisovala ustrezne pojme, ki so se mi porajali ob prebiranju izjav. Pojmi so bili asociacije, nadpomenke in sopomenke. Pripisane pojme oziroma kode sem v določenih kategorijah uporabila kot podkategorije vnaprej določenih kategorij. V kategorijah, pri katerih je bilo pripisanih pojmov številčno veliko in so bili tudi vsebinsko različni, pa sem vsebinsko podobne kode razdelila v manjše podkategorije. Na podlagi dobljenih rezultatov sem oblikovala poskusno teorijo.

Rezultati raziskave

Uporaba izrazno-ustvarjalnih medijev

Iz rezultatov raziskave izhaja, da večina strokovnih delavk, ne glede na poklicni profil, uporablja izrazno-ustvarjalne medije v povprečju od pet do deset let. Prav tako jih večina uporablja kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati, to pomeni, da uporabljajo integrativne pristope (povezovanje različnih medijev izražanja). Najpogosteje uporabljajo likovni medij, gib in pripovedovanje zgodb. Od strokovne usposobljenosti strokovnih delavk in njihove osebne naklonjenosti do posameznega medija in specifične populacije, s katero delajo, je odvisno, kateri medij bodo uporabile.

Uporabljam razne medije. Tudi telo je lahko en tak medij. Meni je blizu, da čim širše oziroma se približam temu, kar uporabljajo tisti, s katerimi delaš. Če je njemu blizu delo z lutkami, delaš z lutkami, če imajo rajši glasbo, delaš z glasbo, če se radi gibajo, gremo na sprehod. Raziščem pri njih, kaj jim najbolj paše, da pogledam, po katerem kanalu se mu najlaže približam, ker mu s tem tudi lahko pomagam. (P1)

V praksi strokovne delavke uporabljajo izrazno-ustvarjalne pristope predvsem pri svetovalnem delu. Nekaj jih te pristope uporablja v okviru prostočasne aktivnosti. Delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji izvajajo dvakrat ali trikrat na teden, od ure in pol do dve uri na dan.

Evalvacija

Izsledki raziskave kažejo, da v večini primerov izvajalke oziroma intervjuvanke izvajajo evalvacije svojega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Med intervjuvankami so ena socialna delavka, ena psihologinja in ena umetnostna terapevtka odgovorile, da ne izvajajo evalvacije. Tiste intervjuvanke, ki so odgovorile, da uspešnost lastnega dela evalvirajo, evalvacijo izvajajo s pomočjo anketnih vprašalnikov, timskih sestankov, intervizijskih srečanj in supervizij, samoevalvacij, samorefleksij in s pogovori z mentorji in sogovorniki oziroma uporabniki. Najpogostejši načini evalvacije so ustni (merska lestvica, reka življenja, vprašanja, delovnoterapevtski intervju), pisni (s pomočjo vprašalnikov) in kombinirani (ustno in pisno). Pri tem evalvirajo proces dela in

zadovoljstvo udeležencev, predvsem med procesom in ob koncu procesa dela, nekatere tudi na začetku. Evalvacijo izvedejo skupaj s sogovorniki. V večini primerov vrednotijo zadovoljstvo uporabnikov predvsem z metodo pogovora, opazovanja in pisnih refleksij (anketnih vprašalnikov). Vključene intervjuvanke (npr. delovni terapevtki, psihologinja) imajo izoblikovane svoje ocenjevalne instrumente za merjenje zadovoljstva uporabnikov.

Strokovne delavke so v pogovoru poudarile, da vidijo potrebo po tem, da bi svoje delo evalvirale skupaj z uporabniki, v pisni obliki, pa tudi z uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev. Raziskava je pokazala, da strokovne delavke, ki so sodelovale v intervjuju, v svoji praksi zelo redko uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije pri evalvaciji.

Tri intervjuvanke pa so izjavile, da izvedejo tudi začetno evalvacijo:

Glavne evalvacije so bile začetna, na sredini pa na koncu. (SD1)

Ja, delamo. Tudi na začetku srečanj, na prvih ... (SP1)

Zdaj je tako, da s socialno delavko je to že prišlo v rutino. V tem smislu, da na začetku in na koncu daja neke vprašalnike otrokom za izpolnit. (P1)

Prav tako so tri intervjuvanke (SD1, P1, P2) izjavile, da izvedejo tudi vmesno evalvacijo.

Metoda dela

Izmed desetih intervjuvanih strokovnih delavk jih polovica meni, da pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji uporabljajo predvsem metodo dela s skupino, dve pa občasno, če se izkaže potreba po tem: »Pretežno individualno. Otroci pridejo zraven k večjemu na kakšno terapijo, če imam starše.« (D1)

Ob pogovoru z izvajalkami sem spoznala, da je zelo pomembno pred začetkom dela opredeliti namen skupine. Ta »mora biti dovolj širok, da zajame različne individualne cilje, pa tudi dovolj specifičen, da opredeli skupni značaj namena skupine«. (Toseland in Rivas, 2014, str. 164) Namen skupine je treba opredeliti zato, da člani vedo, zakaj so skupaj v skupini in kam so usmerjeni. Če udeleženci nimajo zastavljene usmeritve, je to lahko negativni dejavnik, ki ima lahko za posledico neželene izkušnje (prav tam).

Dve strokovni delavki pa uporabljata, kadar delata z izrazno-ustvarjalnimi mediji, predvsem metodo dela s posameznikom. Tri pa, če se pokaže potreba po tem: »Jaz mislim, da je bolj s skupino. S posamezniki pa, če se izkaže potreba, in se potem posebej dobimo.« (SD1)

Pet strokovnih delavk uporablja kombinacijo dela tako s skupino kot s posameznikom. Dve pa opozorita, da se pri delu s skupino ne sme zanemariti posameznika: »Čeprav je delo v skupinah, se gleda posameznika, ki je v skupini.« (UT1)

Nobena strokovna delavka pa ne dela s skupnostjo. Metoda dela v skupnosti (socialno delo na mezzo- in makroravni) je vidna na primer v projektih dela z brezdomci (gledališče zatiranih – delo študentov socialne pedagogike na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani), z zaporniki (glasba– delo študentov Oddelka za etnomuzikologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani).

Možne uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev na mezzo- in mikroravni v praksi socialnega dela so na primer: izdaja glasbenega ali video projekta z osebami, ki so brezposelne; izdaja stenskega koledarja s provokativnimi slikami o temi »Ali so telesa brezdomcev lahko erotična?«; glasbeni projekti (npr. rock glasba za mlade; otroški muzikal; glasbene delavnice za otroke z različnimi kulturnimi ozadji); izvedba gledališča v zaporih oziroma projekt gledališča z ljudmi, ki so odvisni od alkohola in drugih prepovedanih substanc. Prav gledališče je na primer umetnostna oblika, v kateri se srečujejo vsi drugi izrazno-ustvarjalni mediji, kot so glasba, gibanje, govor, pisanje besedil, slikanje, oblikovanje in šivanje kostumov za nastop. Pri vseh teh dejavnostih poteka intenzivni proces rasti posameznikove identitete, samopodobe in motivacije (Strelec, 2015).

Med drugimi primeri uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev v Sloveniji je denimo sodelovanje dramske skupine iz Centra Dolfke Boštjančič na mednarodnem festivalu uličnih gledališč Ana Desetnica ali delovanje društva za brezdomce, ki izdaja svoj časopis, *Kralji ulice*.

Tako lahko izrazno-ustvarjalni mediji krepijo tudi širša družbena gibanja, npr. akcije proti socialni izključenosti, proti vsaki obliki političnega ogrožanja, proti ogrožanju človekovih pravic, proti omejevanju umetnosti in kulture, lahko pa potekajo tudi akcije za svobodo mišljenja in izražanja, za mrežno sodelovanje, za vključevanje ljudi v družbeno dogajanje in sooblikovanje (npr. begunci).

Pozitivni vplivi uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev

Iz odgovorov intervjuvanih strokovnjakinj sorodnih poklicev pomoči je vidno, da prepoznajo veliko pozitivnih vplivov pri delu z uporabniki, ko uporabijo izrazno-ustvarjalne medije, npr. izboljšanje komunikacije; krepitev samopodobe, samozavesti, samospoštovanja, samoiniciativnosti, kompetenc, občutkov smisla življenja; večja povezanost s člani skupine; večja aktivna participacija in sprejemanje lastne odgovornosti za svoje življenje.

Pozitivni vidiki uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev so tudi, da sogovornikom omogočajo povečan stik s čustvi in doživljanjem, posredno izražanje čustev in lažje spoprijemanje s čustvi:

Izražanje čustev. Lažje so se na ta način soočili s svojimi čustvi, tako pozitivnimi kot malo manj pozitivnimi, npr. hudo jezo. Včasih so bile tudi burne reakcije, so šalce letele po tleh. Potem pa smo iz te razbite keramike naredili mozaik. Smo reciklirali. Je bilo zabavno. (SD1)

Faze v procesu dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

Iz analiziranega izhaja, da so strokovne delavke proces dela z izrazno-ustvarjalnim mediji razdelile v tri faze, ki so jih poimenovala kot uvodna faza, faza osrednje dejavnosti oziroma delovna faza in sklepna faza.

Uvodna faza obsega uvodni pogovor, ogrevanje, sestavljeno iz krajših dejavnosti, ki vključujejo izrazno-ustvarjalne medije, in je po besedah SD1

namenjena predvsem medsebojnemu spoznavanju in dogovarjanju o načinu dela in željah:

Šele ko jih spoznam – prva ura je namenjena spoznavanju, da se soočimo en z drugim, da oni povedo, kaj si želijo, da povem, kaj bi si mi želeli, kaj se lahko zgodi v tem procesu pomoči z umetnostjo.

Osrednjo fazo sestavlja npr. psihodramski proces, v katerem posameznik s pomočjo usposobljene izvajalke ali drugih članov skupine predstavi temo, si določi cilj, predstavi značilne situacije in ljudi, ki v njih sodelujejo, spremlja svoja čustva in stališča, ki jih poskuša aktivno odigrati, da lahko doseže uvid v situacijo. Za to fazo DT1, DT2, SD1 in SP2 pravijo, da v njej izvajajo pogovor o ustvarjenem in občutkih ob tem:

[...] in potem govorimo o tem, kar so naredili, izrazili, in seveda je vedno prisotna interakcija; podajanje povratne informacije, npr. kaj si drugi mislijo.

Vzpodbuja se pogovor med njimi. Vedno rečem, da za to skupino ni potrebno nikakršno likovno predznanje. Gre bolj za to, da imajo eno možnost izražati se tudi na tak način. Preko risbe izrazimo, kar se v nas dogaja. Na neverbalen način je možnost, da sporočimo. Pomembna je bolj vsebina, ki jo bodo ob tem povedali, kot sama risba oziroma izdelek.

Sklepna faza (po navadi jo sestavljata pogovor in izražanje izkušenj, ang. *sharing*) je po besedah SD2 umirjanje: »Na koncu nujno umirjanje. So ležali; smo naredili ležeč krog. Po navadi dam kako vodeno meditacijo, umirjeno glasbo ali pa upoštevam njihov predlog.«

Omejitve in določeni potencialni dejavniki tveganja dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji

V praksi se kar polovica strokovnjakinj, ki so sodelovale v raziskavi, ne srečuje z omejitvami pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev, druga polovica pa se srečuje s finančnimi, prostorskimi, organizacijskimi in kadrovske omejitvami. Pomenljivo se mi zdi, da se poleg tega srečujejo tudi z nezaupanjem in nenaklonjenostjo kolegov do uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev pri pomoči in podpori ter s podcenjevalnim odnosom vodstva. Nekatere strokovne delavke so povedale tudi, da doživljajo nezaupanje uporabnikov.

Iz odgovorov, izraženih v poglobljenih intervjujih, je jasno, da je dodatno izobraževanje za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji zelo pomembno, saj lahko neznanje poveča potencialne dejavnike tveganja oziroma, kot je izjavila ena izmed umetnostnih terapevtk (UT1): »Pomembno je, da je človek šolan, da ve, kaj dela, da ve, kaj hoče doseči (in se vpraša, ali je tisto, kar hoče doseči, ustrezno?), in da varuje uporabnike.«

Glede dejavnikov tveganja, ki so povezani s strokovnimi spretnostmi in osebnimi lastnostmi strokovnih delavk, te menijo, da sta največja dejavnika tveganja nespoštovanje človekovega osebnega prostora ter neizkušenost in nepoznavanje specifik del z določeno populacijo. Sledijo jima: nepoznavanje sogovornika, zloraba zaupanja, nepoznavanje dela s čustvi.

Za dejavnike tveganja, ki so povezani z uporabniki, so sogovornice poudarile predvsem njihov odpor do dela z izrazno-ustvarjalnimi pristopi (ko

uporabnik ni pripravljen sodelovati), neprijetne izkušnje in možnost samopoškodbe z ostrimi predmeti.

Varovalni dejavniki

Iz raziskave izhaja, da je dejavnik tveganja lahko tudi varovalni dejavnik. Ne smemo pa pozabiti tudi na to, da se dejavnik tveganja lahko poveča, če se posameznik vrne iz varnega in spodbudnega okolja v okolje, ki ni toliko spodbudno. Zato je toliko pomembneje, da spremljamo, kaj se s posameznikom dogaja po izrazno-ustvarjalni dejavnosti, ko se vrne v znano okolje. Ta vidik bi bilo v prihodnosti gotovo nujno podrobneje raziskati.

Ko strokovnjaki, ki pri svojem delu uporabljajo izrazno-ustvarjalne medije, želijo omiliti dejavnike tveganja ali se jim povsem izogniti, uporabljajo več strategij in orodij. Med navedenimi so v poglobljenih intervjujih strokovne delavke naštele številne varovalne dejavnike, ki lahko omilijo morebitni vpliv dejavnikov tveganja. Med njimi so: izberejo teme oziroma dejavnosti, ki se jim zdijo primerne za posameznika in skupino, pri tem pa upoštevajo tako potrebe in želje posameznika kot skupine; popolnoma se osredotočijo na delo; načrtujejo dejavnost in jo vpeljujejo postopno; pri svojem delu sodelujejo z drugim strokovnjakom (npr. psihologom); uporabnike seznanijo z morebitnimi dejavniki tveganja; posameznikov ne izpostavljajo, dokler niso dovolj samozavestni; poudarjajo proces, ne produkta; prej pridobijo soglasje uporabnikov o sodelovanju in če ti odklonijo sodelovanje, upoštevajo njihovo odločitev.

Kot je jasno iz raziskave, strokovne delavke kot pomemben varovalni dejavnik pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji omenjajo pomen (dodatnega) izobraževanja, saj lahko neznanje poveča potencialne dejavnike tveganja. Ker »imajo lahko umetnosti velik vpliv na posameznika in so kot take lahko nevarne, če niso uporabljene na primeren način« (Karkou in Sanderson, 2006, str. 30–31), je potreba po dodatnem izobraževanju lahko varovalo pred potencialno ali nenamerno zlorabo.

Pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev je nujno, da za tako delo zagotovimo varno okolje. O tem so poročale tako izvajalke kot sogovornice. Pri tem okolje ne le pomeni prostor dogajanja, mentorja in udeležence, ampak so to zlasti interakcije in vsebine, ki potekajo v skupini, kajti skupina je več kot le vsota članov.

Predlogi za nadaljnje delo, izobraževanje in raziskovanje

Na temelju rezultatov raziskave navajam nekaj predlogov za nadaljnji razvoj uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev:

- Potrebno bi bilo dodatno strokovno izpopolnjevanje socialnih delavk in delavcev pri uporabi izrazno-ustvarjalnih medijev (v okviru vseživljenjskega učenja oziroma strokovnega izpopolnjevanja).
- Potreben bi bil razvoj dodatnih visokošolskih izobraževalnih programov, npr. podiplomski študij na Fakulteti za socialno delo (čeprav že obstaja magistrski študij pomoči z umetnostjo – umetnostne terapije na Pedagoški

fakulteti Univerze v Ljubljani), za uporabo izrazno-ustvarjalnih medijev v kontekstu podpore in pomoči (ter supervizije). Potrebna bi bila tudi večja sistematizacija konceptov, pristopov, spretnosti ravnanja in drugih kompetenc na omenjenem področju dela.

- Treba bi bilo ozaveščati javnost o možnostih in potencialnih pozitivnih vplivih uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev kot podpore pri svetovalnem delu z otroki, mladostniki in odraslimi.
- Treba bi bilo seznanjati vodstva delovnih organizacij na področju podpore in pomoči s pozitivnimi vplivi uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev z namenom, da bi svoje zaposlene bolj podprli pri rabi teh medijev.
- Treba bi bilo izobraziti svetovalne delavce, ki delajo z različnimi uporabniki, o načinih, vrstah, uporabnosti izrazno-ustvarjalnih medijev.
- Treba bi bilo izobraževati odrasle v vlogah staršev ali skrbnikov o možnosti uporabe izrazno-ustvarjalnih medijev kot pripomočka za sprostitev v stresnih situacijah tako zanje osebno kot za otroke.
- Potrebno bi bilo bolj sistematično participacijsko raziskovanje izrazno-ustvarjalnih medijev doma in v mednarodnem kontekstu na področju socialnega dela – v knjižnici Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani že hranijo številna poglobljena specialistična dela (približno 50) podiplomskih študentov Pedagoške fakultete in publikacije Slovenskega združenja umetnostnih terapevtov.
- Spremljati bi bilo treba bienalne mednarodne konference ECArTE (European Consortium for Arts Therapies Education) in vsakokratne publikacije prispevkov teh konferenc.
- Socialne delavke za delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji bi morale prevzeti več odgovornosti tako za svoj osebni kot poklicni razvoj in za spremljanje razvoja tega poklica, posebej na svojem delovnem področju in področju dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji; uvajale bi nove metode dela in delovale v skladu z aktualnimi strokovnimi dognanji; se po svojih močeh in interesih udeleževale v izpopolnjevanju, dodatnem izobraževanju in raziskovalnem delu, ker bi tako povečevale lastno profesionalno kompetentnost in pripomogle k razvoju poklica in večji uporabi in prepoznavnosti izrazno-ustvarjalnih medijev v socialnem delu; skrbele bi za svoj celostni razvoj, o svojih izkušnjah pri delu pa sproti opravljale refleksijo na osebni ravni; spodbujale bi razvoj in oblikovanje skupin ter oblik dela, ki jim znotraj delovnih nalog, ki jih opravljajo, omogočajo psihohigieno (podporne, intervizijske/supervizijske skupine oziroma ustvarjalne dejavnosti); si s pomočjo evalvacije pojasnjevale svoje početje in s tem krepile svoje osebne in profesionalne kompetence ter krepile svojo poklicno identiteto in delo z izrazno-ustvarjalnimi mediji; spoznavale in spoštovale lastne (osebne in poklicne) meje in jih tudi jasno izražale (k temu pripomorejo tudi izrazno-ustvarjalni mediji).

Sklep

Iz raziskave je jasno, da lahko izrazno-ustvarjalni mediji veliko pripomorejo k temu, da uporabniki in uporabniku v socialnem delu zagotovimo varen

delovni kontekst, ki jima omogoča iskanje odgovorov na pomembna vprašanja: kako naj znova pridobim moč in nadzor nad svojim življenjem, kako naj vnesem zelene spremembe v svoje življenje, kako naj poskrbim za stabilnost v svojem življenju, kako naj se naučim govoriti v svojem imenu in ne v imenu družbenih pričakovanj in kako se lahko odločam za svoje življenje, ne samo o svojem življenju.

Večina strokovnih delavk, ne glede na njihov poklicni profil, uporablja izrazno-ustvarjalne medije v povprečju od pet do deset let. Prav tako jih večina uporablja kombinacijo več izrazno-ustvarjalnih medijev hkrati. To pomeni, da uporabljajo integrativne pristope (povezovanje različnih medijev izražanja). Najpogosteje uporabljajo likovni medij, gib in pripovedovanje zgodb. V večini primerov izvajalke oziroma intervjuvanke izvajajo evalvacije svojega dela z izrazno-ustvarjalnimi mediji. Pri tem evalvirajo proces dela in zadovoljstvo udeležencev, predvsem med procesom in ob koncu procesa dela, nekatere tudi na začetku. Evalvacijo izvedejo skupaj s sogovorniki.

Iz odgovorov anketiranih strokovnjakinj je opazno, da prepoznajo veliko pozitivnih vplivov izrazno-ustvarjalnih medijev pri delu z uporabniki, na primer: izboljšanje komunikacije; krepitev samopodobe, samozavesti, samospoštovanja, samoiniciativnosti, kompetenc, občutkov smisla življenja; večjo povezanost s člani skupine; večjo aktivno participacijo in sprejemanje lastne odgovornosti za svoje življenje. Strokovne delavke uporabljajo pri delu z izrazno-ustvarjalnimi mediji predvsem metodo dela s skupino, takoj za njo pa metodo dela s posameznikom. Delo poteka v treh fazah: začetni, osrednji in sklepni. Strokovne delavke se pri svojem delu srečujejo tudi s potencialnimi tveganji oziroma omejitvami: finančnimi, prostorskimi, organizacijskimi in kadrovskimi. Da bi omilile dejavnike tveganja, so razvile različne strategije, kot so: načrtujejo dejavnost in jo vpeljujejo postopno; pri svojem delu sodelujejo z drugim strokovnjakom (npr. psihologom); uporabnike seznanijo z morebitnimi dejavniki tveganja; posameznikov ne izpostavljajo, dokler niso dovolj samozavestni.

Viri

- Andersen-Waren, M., & Grainger, R. (2000). *Practical approaches to dramatherapy*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Bucik, K. (2008). *Ples – od terapije do odrske predstavitve z mladostniki s kombiniranimi motnjami* (Specialistično delo). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Bunt, L. (1994). *Music therapy: an art beyond words*. London, New York: Routledge.
- Caf, B. (2010). Gibalno terapevtske tehnike v procesu pomoči otrokom s hiperkinetično motnjo. V I. Andolšek, & M. Hudoklin (ur.), *Izzivi in pasti otroštva in adolescence: sodobni pristopi k varovanju duševnega zdravja otrok in mladostnikov* (str. 66–75). Ljubljana: Sve-tovalni center za otroke, mladostnike in starše.
- Carlton Bratton, S., & Ray, D. (1999). Group puppetry. V D. Sweeney, & L. Homeyer (ur.), *The handbook of group play therapy: How to do it, how it works, whom it's best for* (str. 167–177). San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Case, C., & Dalley, T. (1992). *The handbook of art therapy*. Tavistock: Routledge. *Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, str. 85–104.

- Chapman, L., & Appleton, V. (1999). Art in group play therapy. V D. Sweeney, & L. Homeyer (ur.), *The handbook of group play therapy: How to do it, how it works, whom it's best for* (str. 179–191). San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2002). Koncept delovnega odnosa v socialnem delu. *Socialno delo*, 41(2), str. 91–96.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2006). *Socialno delo z družino*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Čačinovič Vogrinčič, G., Kopal, L., Mešl, N., & Možina, M. (2008). *Vzpostavljanje delovnega odnosa in osebnega stika*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Fausek, D. (1997). *A practical guide to art therapy groups*. United States of America: Haworth Press.
- Fifolt, A. (2009). *Integracija gibalno plesne terapije in psihološkega svetovanja v individualni svetovalni obravnavi otrok in mladostnikov* (Specialistično delo). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Flaker, V. (2012). *Direktno socialno delo/Vito Flaker@Boj za*. Ljubljana: Založba/*cf
- Geldard, K., & Geldard, D. (2008). *Counselling children: A practical introduction*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Gerard Kaduson, H. E., & Schaefer, C. (ur.) (2000). *Short-term play therapy for children*. New York: The Guilford Press.
- Ginott, H. (1999). Play group therapy: A theoretical framework. V D. Sweeney, & L. Homeyer (ur.), *The handbook of group play therapy: How to do it, how it works, whom it's best for* (str. 15–23). San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Gradišnik, U. (2010). *Uporaba umetnostnih izraznih sredstev v socialnem delu z otroki in mladostnik* (Diplomska naloga). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Jennings, S. (1996). Brief drama therapy: The healing power of the dramatised here and now. V A. Gersie (ur.), *Dramatic approaches to brief therapy*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Kariž, B. (2006). Likovno terapevtska dejavnost v Psihiatrični kliniki v Ljubljani. V B.
- Caf, & Slunjski, M. (ur.), *Umetnostna terapija – kakšna terapija?* Maribor: Slovensko združenje umetnostnih terapevtov.
- Karkou, V., & Sanderson, P. (2006). *Arts therapies: A research based map of the field*. Edinburgh, London, New York: Elsevier Churchill Livingstone.
- Kroflič, B. (1999). *Ustvarjalni gib – učinki ustvarjalnega giba na nekatere vidike intelektualnega, emocionalnega in socialnega razvoja otroka*. Tretja razsežnost pouka. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče. Zbirka Alfa 2/99.
- Kustec, K. (2007). *Umetnostna izrazna sredstva v socialnem delu: »Kako plesati življenje in kako živeti ples življenja?«* (Magistrsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Landy, R. J. (1986). *Drama therapy: Concepts and practices*. Springfield: Charles C. Thomas.
- Landy, R. J. (1993). *Persona and performance: The meaning of role in drama, therapy, and everyday life*. New York, London: Guilford Press.
- Leskovšek, B., & Ozimek, M. (2006). *Ustvarjalni pristopi pri prostovoljnem delu mladih* (Diplomska naloga). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Levy, F. J. (1988). *Dance movement therapy – a healing art*. Reston: The American Alliance for Health, Physical Education, Recreation and Dance.
- Liebmann, M. (1986). *Art therapy for groups: A handbook of themes, games and exercises*. London, Sydney: Croom Helm; Cambridge, Massachusetts: Brookline books.

- Lukman, T. (2010). *Vpliv uporabe lutke pri spreminjanju motečega vedenja mlajših šolskih otrok* (Specialistično delo). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Madsen, W. C. (2007). *Collaborative therapy with multi-stressed families*. New York: The Guilford Press.
- Malchiodi, C. A. (2007). *Expressive therapies*. New York, London: The Guilford Press.
- Mees-Christeller, E. (1992). *Umetnostna terapija v praksi*. Ljubljana: Kortina.
- Mesec, B. (1997). Metodologija raziskovanja v socialnem delu II (Študijsko gradivo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Milač, U., & Arh, J. (2000). *Uporaba ustvarjalnih pristopov pri delu z mladimi*. (Diplomsko delo). Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Možina, M. (2004). *Kako plesati življenje in kako živeti ples: predstavitev plesa za razvijanje identitete*. Zbornik prispevkov – Kompetentni psihoterapevt. Tretji študijskih dnevi Slovenske krovne zveze za psihoterapijo. Rogla: Slovenska krovna zveza za psihoterapijo, 6. in 7. junij 2003, Rogla, Slovenija. Maribor: Slovenska krovna zveza za psihoterapijo (str. 125–133).
- Osredkar, R. (2003). *Reprezentacija norosti v komediji in socialnem delu* (Doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.
- Pavletič, M. (2002). Vsako spoznavanje je ustvarjalno početje – vsako ustvarjalno početje je spoznavanje (Diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Payne, H. (1990). *Creative movement and dance in groupwork*. Oxon: Winslow.
- Payne, H. (1992). Shut in, shut out: dance movement therapy with children and adolescents. V H. Payne (ur.), *Dance movement therapy: theory and practice* (str. 39–80). London, New York: Tavistock/Routledge.
- Petzold, G. H. (1990). Überlegungen und Konzepte zur Integrativen Therapie mit Kreativen Medien und einer intermedialen Kunsttherapie. V G. H. Petzold, & I. Orth (ur.), *Die neuen Kreativitätstherapien* (str. 588). Paderborn: Handbuch der Kunsttherapie. Bd. 1.
- Porenta-Lisica, B. (2008). *Ustvarjanje zgodbe v procesu pomoči z umetnostjo* (Specialistično delo). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Poštrak, M. (1994). V znamenju trojstev. *Socialno delo*, 33(4), str. 325–342.
- Poštrak, M. (1996). Socialno kulturno delo. *Socialno delo*, 35(5), str. 407–415.
- Rataj, T. (2007). *Primerjalna analiza konceptov in uporabe kreativnih metod v socialnem delu med Slovenijo in Nizozemsko* (Diplomska naloga). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Reitz, G., Rosky, T., Schmidts, R., & Urspruch, I. (2005). *Heilsame Bewegungen: Musik, Tanz und Theatertherapie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Rozman, M., & Šolar, M. (2000). *Uporaba ustvarjalnih dejavnosti v socialnem delu*. (Diplomsko delo). Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Rubin, J. A. (2010). *Introduction to art therapy: Sources & resources*. United States of America: Routledge Taylor and Francis Group.
- Schubach De Domenico, G. (1999). Group Sandtray-Worldplay: New dimensions in Sandplay therapy. V D. Sweeney, & L. Homeyer (ur.), *The handbook of group play therapy: How to do it, how it works, whom it's best for* (str. 215–233). San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Slunjski, M. (2005). *Skupinska likovno terapevtska pomoč osebi s psihotično duševno motnjo* (Specialistično delo). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.

- Slunjski, M. (2008). Skupinska likovnoterapevtska obravnava osebe z akutno psihotično motnjo. V B. Caf, & B. Cajnko (ur.), *Oblike in metode dela v umetnostni terapiji*. Ljubljana: Slovensko združenje umetnostnih terapevtov.
- Sontag, S. (2003). *Where the stress falls: essays*. London: Vintage.
- Strauss, A. L., & Corbin, J. M. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications.
- Strelec, I. (2015). *Izhodišča za predavanje in izkustveno delavnico*. Predavanje na Fakulteti za socialno delo v okviru predmeta Psihosocialna podpora in pomoč. Neobjavljeno.
- Šebez, R. (2006). *Poskus pomoči z umetnostjo v praksi* (Diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.
- Šugman Bohinc, L. (1994). Socialno kulturno delo. *Socialno delo*, 33(4), str. 317–324.
- Šugman Bohinc, L. (2000). Kibernetika spremembe in stabilnosti v kontekstu svetovalnega in terapevtskega dela s klientskim sistemom. *Psihološka obzorja*, 9(2), str. 87–101.
- Tancig, S., Vogelник, M. (1998). *Analiza stanja in potreb pomoči z umetnostjo na področjih zdravstva, socialnega varstva in šolstva v Sloveniji*. Annales: Series historia et sociologia, 8(12), str. 151–168.
- Toseland, R. W., Rivas, R. F. (2009). *An introduction to group work practice*. United States of America: Pearson.
- Toseland, R. W., Rivas, R. F. (2014). *An intrudaciton to group work practice*. Seventh edition. United States of America: Pearson.
- Vogelник, M. (1994). *Ustvarjalni gib: plesno-gledališki priročnik*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije. Zbirka Umetnost in kultura, 117.
- Vogelник, M. (1996). *Likovnost v skupini in umetnostna terapija: Priročnik za ustvarjalno do-jemanje in uporabljanje oblik in barv za vsakogar*. Koper: Vita.
- Vogelник, M. (2003). Pomoč z umetnostjo – umetnostna terapija. *Didaktika*, 12(68/69), str. 5–6.
- Warren, B. (1993). *Using the creative arts in therapy: A practical introduction* – [Second edition]. London, New York: Routledge.
- West, P. (1984). *Dance movement therapy*. London: Jessica Kingsley Publisher.